

दीर्घतमा औचथ्यः। ऋभवः। जगती, १४ त्रिष्टुप्।

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दूत्यं^१ कद्यदूचिम।

न निन्दिम चमसं यो महाकुलोऽग्ने भ्रातर्द्रुण इद्भूतिमूदिम ॥ १.१६१.०१

नः- अस्मान्। आजगन्- प्राप्तः। अजगन्निति गतिकर्मा यास्कमते। किमु श्रेष्ठः- अयमृभूणां मध्ये ज्येष्ठः किम्। किं यविष्ठः- कनिष्ठः किम्। दूत्यम्- देवेषु अस्मदर्थं वा अस्मत्तो देवार्थं वा दौत्यम्। ईयते किम्- गच्छति किम्। यदूचिम- यदेतत् ब्रूमः। तत्। कत्- किम्। यो महाकुलः- तनूकरणाधिदैवतेन त्वष्टात्मसूर्येण निर्मितो वा। संप्रदाये रसप्राप्त्यर्थं दीर्घकालं स्थापितो वा। चमसम्- तं चमसम्। सोमधारकपात्रमित्याधिभौतिके। रसोपलब्धिस्थानमित्याध्यात्मिके। न निन्दिम- न निन्दाम। केचित् रसैकलक्ष्यास्तदुपलब्धिस्थानं प्रतीकं निन्दन्ति। किन्तु प्रतीकं विना रसोपलब्धिः कथम्। तस्मात्तस्य निन्दा न कार्येति भावः। भ्रातः- सहजात। अग्ने- सर्वभूतहितरत्युद्भूतसङ्कल्प। द्रुणः- दारुविकारचमसात् रसोपलब्धिस्थानात्। इत्- एव। भूतिम्- रसात्मकं श्रेयः। ऊदिम- वदाम ॥१॥

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवन्तद्व आगमम्।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥ १.१६१.०२

एकं चमसम्- त्वष्टा शिल्पाधिदैवतेन सूर्येण रचितमेकं चमसपात्रम्। चतुरः- चतुर्धा। कृणोतन- कुरुत। सामान्यतया निर्माणं त्वष्टुः सूर्यस्य कार्यम्। तस्य विशेषतया प्रणालीनां कल्पनमृभूणां सूर्यकिरणानां कार्यमिति भावः। तत्- एवं कुरुतेति। देवाः- देवताः। अब्रुवन्- एवमूचुः। तत्-

तदर्थम् । वः- युष्मान् । आगमम्- प्राप्तोस्मि । सौधन्वानाः- शोभनान्तरिक्षस्थाः । यदि । एव-
एवम् । करिष्यथ- एकं चमसं चतुर्धा करिष्यथ । देवैः- अन्याभिर्देवताभिः । साकम्- सार्धम् ।
यज्ञियासः- पूजार्हाः । भविष्यथ ॥२॥

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्वो रथ उतेह कर्त्वः ।

धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा द्वा तानि भ्रातरनु वः कृत्व्येमसि ॥ १.१६१.०३

अग्निम्- सर्वभूतहितक्रतुम् । दूतम्- अस्मत्तो देवसकाशं वा देवतोऽस्मत्सकाशं वा दूतमाचार्यम् ।
प्रति । यत्- किम् । अब्रवीतन- अब्रुवन् । अश्वः- प्राणः । कर्त्वः- स्रष्टव्यः । उत- अपि च । रथः-
लक्ष्यप्रापकगतिः । इह- अत्र । कर्त्वः- निर्मातव्यः । धेनुः- गोरूपिण्यदितिः । कर्त्वा- तनूकर्तव्या ।
द्वा- द्यावापृथिव्यौ । युवशा कर्तव्या- नवीकर्तव्ये । भ्रातः- सहजाग्ने । अनु- तत्पश्चात् । तानि
कृत्वा- तैः कर्मभिः । वः- युष्मान् । आ- आभिमुख्येन । इमसि- प्राप्तुमः । इण् गतौ ॥३॥

चकृवांसं ऋभवस्तदपृच्छत केदभूद्यः स्य दूतो न आजगन् ।

यदावारख्यच्चमसाञ्चतुरः कृतानादित्वष्टा ग्रास्वन्तन्यान्जे ॥ १.१६१.०४

यः । दूतः । नः । आजगन्- आगतः । स्यः- सः । क्व- कुत्र । अभूत् । कुत आगत इति भावः ।
तत्- इत्येवम् । चकृवांसः- चमसस्य चतुर्धा विभक्तारः । ऋभवः । अपृच्छत- पप्रच्छुः ।
ऋभूणामग्निविषया जिज्ञासाऽत्रोच्यते । यदा । त्वष्टा । चमसान् । चतुरः । कृतान् । अवारख्यत्-
अपश्यत् । तदा । ग्रासु- स्त्रीदेवतासूषःसु विद्यासु । ऋभुषु स्वकिरणेष्विति भावः । अन्तः । आनजे-
न्यक्तोऽभवत् । रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृळ्याति नस्त्वष्टा नो ग्राभिः सुविताय जिन्वत्विति श्रुतौ यथा
रुद्रेभिरिति रुद्रांशा मरुत उच्यन्ते तथा ग्राभिरिति त्वष्टांशा ऋभव उच्यन्ते । एवमेवात्रापि ग्राशब्देन
त एवोच्यन्ते ॥४॥

हनामैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिन्दिषुः ।

अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ अन्यैरेनान्कन्या३ नामभिः स्परत् ॥ १.१६१.०५

ये । देवपानम्- देवतापानभाजनम् । चमसम्- रसोपलब्धिस्थानं रसप्रतीकं वा । अनिन्दिषुः- निन्दां चक्रुः । एनान्- एतान् । हनाम- हिंस्याम । इति । त्वष्टा- तनूकरणदेवता सूर्यः । यत्- यदा । अब्रवीत्- अवदत् । तदा । सचा- सहितैः । सुते- रसनिष्पादनसमये । अन्या नामानि कृण्वते- अन्यानि नामानि कुर्वन्ति । अन्यैः- अन्यैर्नामभिः । एनान्- एतान् । कन्या- कमनीया उषाः । स्परत्- प्रीणयति । अस्यायं भावः । यदा रसैकलक्ष्याः केचिदुपासकाः रसोपलब्धिस्थानं प्रतीकमुपेक्षन्ते तदा रसादानेनात्मसूर्यः तानुपेक्षते । तस्मिन् समये रसनिष्पादनाय अन्यं प्रतीकं प्रति गच्छन्ति । विद्या तु अन्येन प्रतीकेन एनान् प्रीणयति । ॥५॥

इन्द्रो हरीं युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ।

ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत् स्वपसो यज्ञियं भागमैतन ॥ १.१६१.०६

इन्द्रः- मनोवशीकरणदेवता । हरी- आकर्षणशक्तिप्रतीकाश्चौ । युयुजे- योजितवान् । अश्विना- प्राणेशौ । रथम्- रंहणप्रतीकवाहनं योजितवन्तौ । रथी ऋतस्य नो भवेति श्रुतेः ऋतं रथः । बृहस्पतिः- मेधाधिदेवता । विश्वरूपम्- विराजं वाहनम् । उपाजत- उपागतः । ऋभुः- उरु भासमानः । विभ्वा- प्रभुः । वाजः- शोभनगमन इति त्रयो ऋभवः । देवान्- देवताः । आगच्छत् । स्वपसः- शोभनकर्माणः शोभनजीवना वा । यज्ञियम्- पूजासंबद्धम् । भागम्- हव्यम् । ऐतन- प्राप्तुत ॥६॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरन्ता युवशा ताकृणोतन ।

सौधन्वना अश्वादश्वमतक्षत युक्त्वा रथमुप देवाँ अयातन ॥ १.१६१.०७

धीतिभिः- स्वधारणाभिः । निश्चर्मणः- जीर्णाया धेनोः सकाशात् । गाम्- युवतिं धेनुमदितिम् ।
अरिणीत- निरगमयत । या- ये द्यावापृथिव्यौ । जरन्ता- जीर्णे । ता- ते । युवशा- युवत्यौ ।
अकृणोतन- कृतवन्तः । सौधन्वाना- शोभनान्तरिक्षस्थाः । अश्वात्- जीर्णात् प्राणात् । अश्वम्-
अभिनवं प्राणम् । अतक्षत- निर्मितवन्तः । रथम्- स्ववाहनं रंहणप्रतीकम् । रथी ऋतस्य नो भवेति
श्रुतेः ऋतं रथः । युक्त्वा । देवान्- देवताः प्रति । उप अयातन- आगच्छत ॥७॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुञ्जनेजनम् ।

सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सवने मादयाध्वै ॥ १.१६१.०८

इदम्- स्वाश्वान् प्रत्येतत् । उदकम्- जलम् । पिबत । इति- एवम् । अब्रवीतन- अवदन् । वा-
अथवा । इदम्- एतत् । मुञ्जनेजनम्- मुञ्जतृणसमूहे जातं सोमम् । घा- एव । पिबत । सौधन्वानाः ।
तत्- तद्द्वयम् । यदि । न हर्यथ इव- न कामयथेव । अश्वकामनं ऋभुकामनेऽध्यस्तमिति कारणेन
इवशब्दः प्रयुक्तः । तृतीये । घा- एव । सवने- रसनिष्पादने । मादयाध्वै- तृप्तिमनुभवत ।
अनुभावयतेति भावः । प्रथमं प्राणस्य जीवजलानुभवः । तदनु प्राणस्य भौमभोगजरसानुभवः । तृतीयं
तु प्राणस्य उपासने शोधितदिव्यरसानुभव इति भावः ॥८॥

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीदग्निर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।

वर्धयन्ती बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदृता वदन्तश्चमसाँ अपिशत ॥ १.१६१.०९

आपो भूयिष्ठा इत्येकोऽब्रवीत् । अग्निरित्यन्यः । बहुभ्यः- बह्वीषु देवतासु । वर्धयन्तीम्- उषसमदितिं
वा । एकः । प्र- प्रकर्षेण । अब्रवीत्- अवदत् । ऋता- एवं सर्वे ऋभवः सत्यमेव । वदन्तः ।

चमसान्- रसोपलब्धिस्थानम् । अपिंशत- निर्माणं कृतवन्तः । सर्वेषां देवानां रसोपलब्धिस्थानत्वात् प्रतीकत्वात् तेषु प्रत्येकोपि भूयिष्ठ इति द्रष्टुं शक्यत इति भावः ॥९॥

श्रोणामेकं उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनयाभृतम् ।

आ निमृचः शकृदेको अपाभरत्किं स्विपुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥ १.१६१.१०

एकः- ऋभूणां मध्ये एकः । श्रोणामुदकम्- रक्तम् । गाम्- भुवम् । अवाजति- प्रति गमयति । एकः- अन्यः । सूनया- श्रमेण । आभृतम्- संपादितम् । मांसम् । पिंशति- अवयवीकरोति । एकः । आ निमृचः- अस्तमयात्पूर्वमेव । शकृत्- अनुष्ठानाय धान्यवृद्धयै वा । अग्निकार्योच्छिष्टशकृता वर्धयति धान्यम् । अपाभरत्- संपादितवान् । ऋभवो रक्तमांसशकृदाद्युपलक्षिततत्त्वप्रतीकं निर्मितवन्त इति भावः । एवंभूते सति । पुत्रेभ्यः- पुत्रस्थानीयेभ्यः ऋभुभ्यः । पितरा- द्यावापृथिव्यौ । किं स्विपुत्रे- किं नु खलु । उपावतुः- प्राप्तुतः ॥१०॥

उद्वत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ।

अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे तद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥ १.१६१.११

उद्वत्सु- उत्कृष्टप्रदेशेषु । अस्मै- एतस्मै यजमानाय । तृणम्- धान्योपलक्षितं तृणम् । अकृणोतन- निर्मितवन्तः । चित्किरणा उपासकाय भौमभोगमपि निर्मितवन्त इत्याध्यात्मिके । नरः- नेतारः । स्वपस्यया- शोभनकर्मणा । निवत्सु- प्रवणदेशेषु । अपः- उदकानि । अकृणोतन । चित्किरणा जीवोदकान्युपासकाय कृतवन्त इत्याध्यात्मिके । अगोह्यस्य- अग्राह्यस्य सूर्यस्य । गृहे- सदने आकाशे । यत्- यावत्कालम् । असस्तन- वृष्टिमदत्त्वा ग्रीष्मे अस्वपथ । तत्- तावत्कालम् । ऋभवः- हे सूर्यकिरणाः । अद्य- इदानीमपि । इदम्- तामेव निद्रां वृष्ट्यदानाख्याम् । नानु गच्छथ । जीवजलदानान्निवृत्ता मा भवतेत्याध्यात्मिके । ॥११॥

स॒म्मील्य॒ यद्भुव॑ना प॒र्यस॑र्पत॒ कं स्वित्ता॒त्या पि॒तरा॑ व आसतुः ।

अश॑पत॒ यः क॒रस्त्रं॑ व आद॒दे यः प्राब्र॑वी॒त्प्रो तस्मा॑ अब्रवीतन ॥ १.१६१.१२

संमील्य- आच्छाद्य । यत्- यदा । भुवना- लोकान् । पर्यसर्पत- वृष्ट्या परितः सर्पणं कुरुथ । तदा । तत्या- तत्कालीने । पितरा- अहोरात्रे द्यावापृथिव्यौ वा । वः- युष्माकम् सन्निधौ । क्व आसतुः- क्व भवथः । क्व विविच्य ज्ञायते इति भावः । वृष्टिसमये अहोरात्रयोर्भेदो द्यावापृथिव्योर्वा न दृश्यते । आध्यात्मिके तु जीवोदकदानेन मनुष्यप्रज्ञापि दैवप्रज्ञावत् समृद्धा भवतीति कारणेन तयोरन्तरं न दृश्यत इति भावः । यः- यो राक्षसः । करस्त्रम्- भवद्बाहुन् । करस्त्रौ बाहु इति यास्कः । वः- युष्मदर्थम् । आददे- वृष्टिरोधनाय गृह्णाति । अशपत- तं शापेन नाशयन्तः । यः- यो वृत्रः । प्राब्रवीत्- प्रकर्षेण वृष्टिनाशाय ब्रवीति । तस्मै । प्र अब्रवीतन- प्रतिवदन्ति ॥१२॥

सुषु॒प्वांसं॑ ऋभ॒वस्तद॑पृच्छतागो॒ह्य क इ॒दं नो॑ अब्रू॒धत् ।

श्वानं॑ ब॒स्तो बो॒धयि॒तार॑मब्रवीत्संवत्स॒र इ॒दम॑द्या व्य॒ख्यत॑ ॥ १.१६१.१३

सुषुप्वांसः- अन्तरिक्षे ये शेरते ते । ऋभवः- सूर्यकिरणाः । तत् । अपृच्छत- पप्रच्छुः । अगोह्य- हे अग्राह्य सूर्य । नः- अस्माकम् । इदम्- वर्षणकर्म । कः । अब्रूधत्- बुद्ध्यतीति । बस्तः- सर्वस्य वासयिता सूर्यः । बोधयितारम्- बोधकम् । श्वानम्- देवशुनकम् । देवशुनको देवशुनी सरमा वा प्रश्नस्य जिज्ञासाया अन्वेषणस्य अन्वेषितवेदनस्यापि देवता । अब्रवीत्- निर्दिश्य अयं बुद्ध्यतीत्यवदत् । संवत्सरे- संवत्सरे पूर्णे । उचितकाल इत्यर्थः । इदम्- एतत् । अद्य- इदानीम् । व्यख्यत- प्रकाशयत ॥१३॥

दि॒वा या॑न्ति म॒रुतो॒ भूम्या॒ग्निर॒यं वातो॑ अ॒न्तरि॑क्षेण याति ।

अ॒द्भिर्या॑ति वरुणः समु॒द्रैर्युष्माँ॑ इ॒च्छन्तः॑ शवसो नपातः॥ १.१६१.१४

मरुतः- प्राणविशेषा वायवो वा । दिवा- आकाशेन । यान्ति- सञ्चरन्ति । भूम्या- पृथ्व्या । अग्निः-

पावकः । अयम्- एषः । वातः- वायुः । अन्तरिक्षेण- भूम्याकाशान्तरालदेशेन । याति- सञ्चरति ।

समु॒द्रैरद्भिः- सागरजलेन । वरुणः- जलदेवता । याति- सञ्चरति । शवसो नपातः- हे शक्तिपुत्राः ।

युष्मान्- वः । इच्छन्तः- कामयमानाः । देवता एवं सञ्चरन्तीति भावः ॥१४ ॥

Dr. Rangraha